

ЮЛІЯ КАПЦОВА

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

Феномен этасу і мова штодзённасці

Keywords: phenomenology, language ethos, idiolect word, continuum of living speech.

Ключавыя словы: феноменалогія, моўны этас, ідыялектнае слова, кантынуум жывой гаворкі.

Summary:

The article attempts to work out a definition of ethos in relation to the Belarusian language and its implementation in the continuum of living speech. Ethos is considered as the dominant component of the language element, which is carried out in real time and is not yet affected by the processes of institutionalization. The essence of this phenomenon becomes available in the course of acquaintance with situations taken from life itself. First of all, these are the conditions in which something is carried out (passes). The later semantic layering of the word *ethos* is the character and what is connected with its expression (habits, manners, ways, etc.). To explore an ethos means to discover in language what is characteristic of its user and identify what promotes the course of implementation of numerous verbal negations and to dominate in them.

In the element of living language, the only embodiment of ethos is a spoken word, which has no conventional signs. The basic feature of a word that “friend or foe” is its idiolectal character. It is associated with linguistic creativity and the freedom of a human to realize his identity in verbal negation. And verbal negations take place in a continuum of obviousness, and the awareness of a reality on antipodal bases “own-foreign” is carried out. The diametrical division of the world on the principle of “friend or foe” has no semantic-pragmatic properties and is not included in the scope of paradigmatic relations.

Рэзюмэ:

У артыкуле робіцца спроба выпрацаваць дэфініцыю этасу ў дачыненні да беларускай мовы і яе ажыццяўлення ў кантынууме жывой гаворкі. Этас разглядаецца як дамінуючы складнік моўнай стыхіі, якая ажыццяўляецца ў рэжыме рэальнага часу і не кранутая яшчэ працэсамі інстытуцыяналізацыі. Сутнасць гэтага феномену становіцца даступным у ходзе

знаёмства з сітуацыямі, узятымі з самога жыцця. Перадусім гэта ўмовы, у кантынууме якіх нешта ажыццяўляецца (праходзіць). Пазнейшае сэнсавое насленне слова *этас* – характар і тое, што звязана з яго выяўленнем (звычкі, манеры, лад і г.д.). Даследаваць *этас* – значыць выявіць ў мове характэрнае для яе карыстальніка і тое, што спрыяе ходу ажыццяўлення шматлікіх вербальных негатыўных і ўладарыць у іх.

У стыхii жывой мовы адзіным увасабленнем *этасу* выступае гаворкае слова, якое пазбаўлена канвенцыянальных прыкмет знака. Падставовай рысай слова, якое “само гаворыць” аказваецца яго ідыялектны характар. З ім звязана моўная творчасць і свабода рэалізацыі чалавекам сваёй самасці ў вербальных негатыўных, дзе ажыццяўляецца ўсведамленне рэальнасці на антыподных падставах «сваё – чужое». Дыяметральнае члянэнне свету па прыцыпе «сваё» і «чужое» не мае семантыка-прагматычных уласцівасцяў і не ўваходзіць у сферу парадыгматычных адносін.

Вывучэнне мовы ў феноменалагічным аспекце прадугледжвае зварот да яе стыхii – жывога гука і жывога слова. Эпітэт “жывое” прыкладваецца ў мове да таго, што валодае этычным характарам і стварае антытэзу эмічнаму – папярэдне ўстаноўленаму і сістэмна арганізаванаму. Этычнае элементарнае (лац. *elementum* “стыхія”) супрацьпастаўляецца ўсяму, што складаецца з адзінак – фанетычных, лексічных, граматычных і г. д. (параўн.: гук – фанема, слова – лексема і г. д.). Даследаванню мовы ў якасці феномену чалавечай свядомасці папярэдняе знаёмства з яе *этасам*.

Як неаднаразова адзначалася вучонымі, *этас* з’яўляецца паняццем з неўстойлівым тэрміналагічным статусам. Паняццiная нявызначанасць *этасу* тлумачыцца яго феноменальнасцю. Этычная вобласць не належыць аб’екту, фактычна дадзенаму свету прыродных і сацыяльных з’яў, і, адпаведна, не мае знешняй рэфэрэнцыі. Лагічныя спосабы вызначэння “не працуюць” у вобласці этычнай. Існуючае ў рэчаіснасці аб’ектыўна вызначаецца апасродкавана. Гэта можа быць як найніжэйшы сродак, указанне пальцам на адзінкавае “гэтае”, ці найвышэйшы, знакавы. Аднак такія спосабы вызначэння пазасутнасныя.

Прадмет ведаў з самага пачатку адхілены ад непасрэднага быцця і захоўвае сваю пазасутнасць адносна мыслення ўжо як абагульнены. Гэты абагульнены прадмет складае рэчаіснасць другога парадку (Герцэн 1948: 134).

У сваёй элементарнасці *этас* не вызначальны. Спраба растлумачыць стыхiйнае ўтрымлівае ў сабе “лагічны дэфект” ці “натуралістычную

памылку” (тэрміны Дж. Мура). Вызначыць – значыць адказаць на пытанне “Што гэта такое?”. Аднак няма сэнсу “разбірацца” ў тым, што “не гэта” і “не такое”. Усялякія веды аддаляюць ад стыхійна-жывой рэальнасці таго, што пазнаецца.

У XX ст. – адзначае Дж. Серл, – філосафы навучыліся з вялікай асцярожнасцю задаваць пытанні ў форме: “Што такое...”, напрыклад “Што такое праўда?” Урокі XX ст. сведчаць, што найлепшы падыход да вырашэння некаторых праблем – “падкрасіся” да іх непрыкметна. Не пытайце мяне, што такое праўда, а спытайце, пры якіх умовах мы гаворым пра некаторае выказванне, што яно праўдзівае (Серл 2007: 7).

Адзначаны “ўскосны” падыход рэлевантны і пры вывучэнні этычных феноменаў. Не маючы дакладных ведаў адносна этасу, кожны чалавек інтуітыўна знаёмы з тым, што так называецца. Этас ёсць відавочны складнік непасрэднага пазнавальнага вопыту, які называецца знаёмствам. Вывучэнне феномену этасу, на нашу думку, варта пачаць з высвятлення тых сэнсаў, якія ад часоў старажытнасці ўкладваліся ў гэтае слова.

З навуковых прац на тэму этасу вынікае, што ключавым словам для спасціжэння сутнасці гэтага феномену аказваецца слова “ўмовы”. У літаральным сэнсе этас ёсць звыклія ўмовы жыцця (дзе і як жыццё праходзіць).

У старажытнасці гаварылася пра этас птушак (Arist. Histan. IX 11, 615a 18) або ўжывалі гэтае слова для называння звыклага месцазнаходжання рыб (Oppian. Hal. I 93 Lehrs.), свіней (Гамер, Од. XIV 411), коней (Іл. VI 511), львоў (Herod. VII 125) (Лосев 1993: 563).

У такім разуменні ва ўсякай жывой істоты ёсць свой этас: для кароў – гэта хлеў, для свіней – свінарнік, для коней – стайня, для курэй – куратнік, для чалавека – хата і г. д. У шырокім сэнсе этасам называлі месца (локас), дзе жывая істота хаваецца ад знешняга свету, аказваецца сама з сабою і з тымі, хто з ёю разам знаходзіцца. Такім чынам, першапачаткова слова *этас* называла месца, прыстасаванае для жыцця. Напрыклад, у рэкламе “Беларусь – краіна для жыцця” дзяржава ўсведамляецца ў этычным сэнсе.

Аднак месца месцу не роўнае.

Сапраўднае месца дваістае. Адно – унутранае месца самой рэчы, другое – знешняе. Знешнім з’яўляецца прасторавае месца, якое абдымае цела. Унутранае ж месца рэчы ёсць тая тэрыторыя, якую сама рэч натуральна займае паводле сваёй масіўнасці [...]. Кажуць, што «дзе» з’яўляецца ўнутраным месцам, а паверхня, якая ахоплівае цела, з’яўляецца месцам знешнім” (Декарт 1989: 627).

Этас – “унутранае” месца, г. зн. “свая” тэрыторыя (“кут”) для таго, хто ў ім знаходзіцца. Напрыклад, хата – гэта ўнутранае месца, а вуліца – месца знешняе. Для адрознення названых локусаў існуюць словы-арыенціры “тут” і “там”. Унутранае месца “тутэйшае”. Тыя, хто знаходзіцца “тут”, “тутэйшыя”. Ва ўнутраным месцы «тут» чалавек слухае і глядзіць, думае і гаворыць, а «там» – чуе і бачыць, уяўляе сабе і кажа. «Тут» ажыццяўляецца ўсё ўвачавідкі (прынцып відавочнасці), «там» – «за вачамі» (прынцып завочнасці).

І ўнутранае, і знешняе месца не мае пазітыўнага вызначэння. Не «з’яўляецца», аднак ёсць. Варта адзначыць, што паміж тым, што ёсць не існуе адносін апазіцыі. Тут гаворыцца пра антыподнасць. Кожнае месца асэнсоўваецца антынамічна – ёсць тое, чым яно не ёсць. Так, месца “тут” нельга ніяк вызначыць, акрамя як адзначыць, што “тут” – гэта месца, якое не ёсць “там.” Аналагічна: правае не левае; тое, што знутры, не ёсць вонкі і г. д. “Верх ёсць тое, што не ёсць ніз; вызначэнне верху заключаецца толькі ў тым, каб не быць нізам, і першае ёсць пастолькі, паколькі ёсць яго антыпод, і наадварот” (Ленин 1976: 127). Унутранае і знешняе месца не параўноўваюцца. Іх можна толькі супрацьпаставіць.

Сувязь феномену этасу з уяўленнем пра ўмовы жыцця не з’яўляецца выпадковай. Адчуванне ўтульнасці і раскошы – дамінуючыя этычныя складнікі жыццёвага свету чалавека. Акрамя таго, этас хавае і абараняе ад страшнага ў сваёй незнаёмасці знешняга свету.

Чалавеку няма куды дзецца, і ён вымушаны ствараць для сябе па сваіх чалавечых мерках свет, бо тое, што яго акружае ў рэчаіснасці, узнікла не па гэтых мерках і страшыць яго. Ён пачынае ўзводзіць вігвамы, хаціны, палацы і г. д. Ім рухаюць не толькі чыста прагматычныя патрэбы (Анчел 1988: 37).

Абсталяваная для сябе і пад сябе тэрыторыя ёсць нешта большае, чым толькі абарона ад прыродных сіл. Створанае па сваіх мерках “унутранае” месца чалавека – умова яго штодзённай упэўненасці.

Першасны этас чалавека – яго хата. Яна ў літаральным сэнсе пазбаўляе ад бед і ўсялякіх непрыемнасцяў (холаду, спёкі, дажджу і да т. п.). Хата як этас чалавека – антыномія дому. Апошні мае анталагічнае значэнне (*быць дома, бываць дома*). Дом – сацыяльны інстытут, напр.: дом Раманавых, дом адпачынку, дом высокай культуры і побыту. “Дом быў першапачатковай мадэллю цэркваў і палацаў, ні адзін будынак не мог радыкальна адрознівацца ад дома” (Анчел 1988: 29). Калі за хатай (церамам, вігмавам і да т. п.) трэба глядзець-прыглядваць, то домам неабходна кіраваць. Гэта катэгорыя эканамічная і культурная. У хаты ёсць уладар, а дом мае ўласнага гаспадара (параўнайце: панаваць, але: гаспадарыць).

Уласцівая побыту культура не характэрная для этасу. Этыка арыентавана на цывілізаваныя ўмовы жыцця. Прастора дома падзелена сценамі, а этычныя “свае” тэрыторыі аддзелены межамі (перагародкамі). Ва ўнутраным месцы нікому не выдзелена спецыяльна прызначанае памяшканне, аднак у кожнага ёсць звыклае для яго неспецыфічнае «сваё месца». Яно размежавана з аналагічнымі «сваімі» месцамі другіх (*у кожнага сваё месца, кожны на сваім месцы*). Мяжа – унутраная перагародка, адмяжоўвае «сваю» тэрыторыю таго, хто жыве на ёй (Мамардашвілі 1997: 29).

У сувязі з адрозненнем “унутранага” і “знешняга” месца немагчыма ідэнтыфікацыя і структурная класіфікацыя. Не выдзяляюцца класы і катэгорыі. Рэлевантнасць набывае паняцце “страта” (ад лац. *stratum* ‘слой’). Грамадства не структурыруецца, а стратыфікуецца (“раслойваецца”). Выяўляецца антыподнае мужыцкае і панскае, шляхетнае і подлае, інтэлігентнае і рабочае, гарадское і вясковае і г. д. Паводле гэтага ж прынцыпу чалавечае супрацьпастаўляецца жывёльнаму, варварскае – цывілізаванаму.

Напрыклад, знешняе месца для жыхара вёскі – горад. Гарадское не супярэчыць вясковаму. Хаця першае і можа быць спраектавана на шкалу ацэнкі, аднак у этычным сэнсе яно не з’яўляецца ні лепшым, ні горшым. У горадзе *не тое*, што ў вёсцы; тут *не так*, як там: – *Куды? У брудных чаравіках? – Сюды. – Ну, дзярэўня! Прывыклі там у сябе, дзе хочаш і ў чым хочаш,*

хадзіць. Тут – горад, чысціня, парадак (Г. Далідовіч); – Папаня кажэ: горад не тое, што наша **занюханая вёска**. Там усё па-другому: звiніце, пажалуйце... (А. Асіпенка). Ва ўспрыманні вяскоўца гарадскі чалавек не тое, што вясковы:

Гарадскі ж сам, відаць... Гарадскі. Не з нашых балотных. [...] Граматны вельмі, не інакш. Граматны. Канешне. Не нашага поля ягада.... Штосьці і далёкае, адасоблівае, і разам – цікаўнае, прывабнае было ў гэтым – гарадскі, невядомы. [...]. Не іх поля ягада. Гарадскі, адукаваны... (І. Мележ).

Словы, якія адсылаюць да “знешняга” месца (*па-гарадскому, па-вясковаму* і г.д.) набываюць у мове сэнсавыя прырашчэнні, якія адсутнічаюць у тых выпадках, калі гэтыя словы ўжываюцца толькі рэфэрэнтна. Аналагічныя этычныя “абертаны” гучаць для ўспрымальнікаў і ў словах вуліца, горад, сяло і г. д. Словы самі непрэдыкатыўна гавораць за сябе. Увасобленыя ў іх сэнсы не маюць дачынення да аб’ектыўных уласцівасцей адзначаных месцаў. У іх заўважаецца характэрнае. Тое, што характэрна для вёскі, ніяк не характэрна для горада, і наадварот.

Этычным пачуццём да знешняга месца і ўсяго, што там знаходзіцца, аказваецца інтуітыўна-адчужальнае “не тое” (“не так”, “не такое”). Гэтае пачуццё ўнутрана пратэстуе супраць таго, што “не так”:

Ганна слухала з дваістым пачуццём: павагі да смеласці, рашучасці яго і – трывогі. Не так трэба... Вельмі ж неасцярожна, напралом лез ён: каб не разлаваў людзей, не сапсаваў усё. “Без падыходаў” ... Не знае нашых. – Нашы не любяць такога... [...] Яна павяла позіркам – твары былі незадаволеныя, зацятыя. Вочы вострыя, злыя. Не падабалася, не ўхвалілі... (І. Мележ).

Этычна-інтуітыўная негацыя “не так” спадарожнічае чалавеку ў яго штодзёных паводзінах: – *Мо я што не так. То вы не сярдуйце... Я ад усёй душы. Што думаю* (І. Мележ). *Дзіўна, хоць перабіраючы тое, што казаў, не бачыў памылкі, яго ўсё ж гняло незадавальненне сабою Нібы ўсё-ткі казаў не тое, што трэба, і не так, як трэба* (І. Мележ).

Антыподнасці ўнутранага і знешняга спадарожнічае стратыфікацыя свету паводле дыяметральнага прынцыпу “свой” – “чужы”: *чужы* ‘нетутэйшы чалавек, не мясцовы’ (*чужы чалавек, чужаніца, чужак* – ТСБМ, 5, 319); *свой*

‘не чужы, не запазычаны’, ‘блізкі’ (ТСБМ, 5, 96). Стратыфікацыя “свой – чужы” знаходзіць увасабленне ў міфалогіі, абрадах і песенным мастацтве.

Параметры “сваё-“чужое” пакладзены ў аснову мовы штодзённасці. А. Б. Пянькоўскі сфармуляваў гіпотэзу аб існаванні ў моўнай свядомасці своеасаблівай феноменалагічнай рэальнасці – “свайго свету” (Пеньковский 1989 : 54). Кантынуальны “свой” свет усвядомлены і асэнсаваны, г. зн. пазнаны (асвоены). У Э. Гусерля ён называецца “жыццёвым светам” (Lebenswelt, Umwelt). Гэта свет дапаняцыйнага ўспрымання. Ён складае прадмет не прыродазнаўства, а феноменалогіі.

Тыповым з’яўляецца асэнсаванне адзначанай антыподнасці ў аксіялагічным кантэксте. Характарыстыка “свайго-чужога” пераважна ажыццяўляецца не ў ацэнным плане (“добрае” – “дрэннае”), а ў аспекце прэферэнцыі “свайго” над “чужым”: *Лепей свае лапці, як чужыя боты. Лепей сваё благое, як чужое добрае. Сваё лычка лепш чужога раменцу. Лепш у сваёй хатцы, як у чужым палацы. У сваёй хатцы добра і сабаццы.*

“Сваё” месца аказваецца спрыяльным для чалавека. Яно ўмова яго ўпэўненасці і самасці: *У сваёй хаце і качарга маці. У сваёй хаце і вуглы памагаюць. У сваім стане і прыстаў цар. На сваім сметніку і певень (верабей) пан; Эх, розум, розум малады! На сваім котлішчы, дачушка, табе паможа вугал, куст, а там пакрыўдзіць кожны хлюст, тут – ўладар ты, а там служка* (Я. Колас). *Дык я цяпер за тое, каб заставацца тут, бліжэй да сваіх. У сваёй хаце і вуглы памагаюць* (І. Шамякін).

Чужое месца, наадварот, нямілае: *...а там – чужая старана, усё няміла* (В. Гігевіч). *Чужая старонка тугою ворана, слязьмі засеяна. Чужая старана – цёмны лес. Чужая старонка – мачаха. Чужая яечня не вечна. Чужое дабро не грэе. Чужы кажух цела не грэе. Чужая хата горш ката. Чужы кусок дзярэ раток. Горкі хлеб чужацкі, хай і белы, Хай аж просіцца – пад’есці ўсмак. Лепшы там, у хаце – заімізлы, з асцюкамі войстрымі, праснак* (Н. Арсеннева); *Чужая старонка – мачаха. Страшна памерці ў чужых краях. Я на чужыне мала сплю, а многа сню* (І. Гурскі); *І няхай паўсюдна ёсць вада, растуць дрэвы, аднакава на ўсе чатыры бакі зямля, але*

яго дрэвы, яго зямля адметныя, **чужое** ўсюды **чужое**, на чужыне і сонца ўзыходзіць інакш, і не грэе, і не свеціць (В. Казько).

“Чужы” свет не ўладкаваны паводле “чалавечых” прынцыпаў. “Чужы свет – свет нерухомы, статычны і плоскі. Гэта свет, у якім няма дыскрэтных аб’ектаў, і таму ён успрымаецца нераздзельна” (Пеньковский 1989: 54). Спецыфіка аб’ектаў “чужога” свету заключаецца ў гранічным узроўні іх аднароднасці. Моўная свядомасць у сваім успрыманні элементаў гэтага свету наўмысна здымае любыя іх распазнавальныя рысы. Гэты свет і ўсё, што знаходзіцца ў ім, стараюцца абыходзіць бокам, абмінаць, не мець з ім статункаў. Ва ўсіх выпадках на “чужы” глядзяць насцярожана. Адчужанасць – дамінуючае пачуццё, якое ўзнікае да “несвядомых” элементаў гэтага свету.

Этас як жыллёвыя ўмовы чалавека не прыстасаваны для дзейнасці. Тут чалавек жыве і неяк сябе паводзіць. У эталогіі (паводзінах) выяўляецца яго характар. Адсюль паходзіць яшчэ адзін сэнс, які ў старажытнасці ўкладваўся ў слова этас. Пад этасам разумелася характэрнае для кагосьці-чагосьці, напрыклад, характэрнае ў паводзінах жывёл (Pind. Ol. XI 20) (Лосев 1993: 538). Характэрныя звычкі чалавека – таксама яго этасы (Hesiod. Opp. 137, Herod. 11 30 35; IV 106, Plat. Legg. X 896 с), як характары людзей (Hesiod. Opp. 67, 78; Soph. Ai. 595, Antig. 746). Сваім этасам характарызуецца кожная краіна (Isocr. II 31) (Лосев 1993: 367). Спытаць, што характэрна для каго-чаго, – значыць высветліць яго этычныя бакі. У сваёй сукупнасці яны ўтвараюць эйдас рэфэрэнта.

Слова *характар* (грэч. *χαρακτήρ* ‘рыса’) ужываецца найчасцей у спробах выпрацаваць дэфініцыю этасу як у старажытнасці, так і ў сучаснасці. Разуменне этасу як выяўленне чалавечага характару праз яго мову паўсюдна прысутнічае ў антычнай эстэтыцы. Даследуючы этас, заўважаюць характэрнае для каго-чаго. Р. Барт прыпісваў этасу “тыя рысы характару аратара, якія той выяўляе ў мове, для таго каб стварыць пра сябе спрыяльнае ўражанне ў слухачоў” (Barthes 1970: 184). У сучаснай рыторыцы этас – гэта эфектыўны стан атрымальніка інфармацыі, які перажываецца ім як уражанне; характар гэтага стану абумоўлены метабаламі (грэч. *μεταβολή* – паварот, перамены) (Аннушкин 1999: 237).

Характар належыць да феноменальнага свету і не мае аб’ектыўнай рэферэнцыі (характэрна для каго). Феномен характару, па сутнасці, невытлумачальны. “Чым можна наогул растлумачыць характар? У дрэнных драмах усё тлумачылася характарам. Гэта тое самае, калі б мы паспрабавалі растлумачыць, што такое нос, зыходзячы з таго, што гэта менавіта нос” (Анчел 1988: 44). Нельга вытлумачыць характар каго-чаго, аднак нішто не перашкаджае з ім пазнаёміцца. Так, па характэрным піску, скрыпе, афарбоўцы і г. д. мы распознаём штосьці-кагосьці, інтуітыўна здагадаемся аб яго аграгатным стане.

Для антычнай філасофіі характар выступае як нешта нязменная. Аднак нязменнасць не азначае адсутнасць перамен. Сутнасць характару кантынуальная – ён бесперапынна і перыядычна мяняецца, аднак нязменным застаецца нейкі “ўнутраны стрыжань” (параўн.: *змяніцца* і *перамяніцца*; *змены* і *перамены*). Пад характарам чалавека разумеецца мастацтва валодаць сабою (“трымаць сябе”) – не паддавацца знешняму ўплыву, не адступаць ад прынятай лініі паводзін і г. д. Характар выяўляецца ў вытрыманасці (*вытрымаць характар*; параўн. развітальнае “Трымайся”). Вытрымка стварае антытэзу стойкасці – маральнай якасці асобы, якая праяўляецца ў дзейнасці і не характэрна для эталогіі ўсяго жывога.

Характарызавацца – не значыць адрознівацца пэўнымі асаблівасцямі. Характарыстыкай называецца не дыферэнцыяльная прыкмета, а распазнавальная рыса. Усё, што чалавеку ўласціва, для яго не характэрна. Так, доўгі нос або адтапыраныя вушы не з’яўляюцца істотнымі прыкметамі кагосьці. Яны ўтвараюць непаўторны эйдас (аблічча) канкрэтнага чалавека. Аналагічна, называючы чалавека *лісой*, мы не вызначаем яго, а вобразна прэзентуем дамінуючую рысу яго характару – хітрасць. Характэрнае не выдзяляецца, а адзначаецца. Любое абагульненне адносна характэрнага не мае сэнсу – у кожнага свой характар. Чым больш характэрнага заўважаецца ў кімсьці-чымсьці, тым больш яно аказваецца аўтэнтчным (“самым”).

Слова *характар* у апісанні этасу нярэдка замяняецца яго сэнсавымі эквівалентамі: *хада, почырк, манера, звычкі* і г. д. Этас чалавека ўвасабляецца ў яго непаўторнай паходцы. Сувязь паходкі з характарам чалавека і яго

душэўным станам адзначаецца ў псіхалогіі. У хадзе выяўляецца душэўны стан і неўпэўненасць кагосьці. Псіхалагі думваюць над тым, як з дапамогай паходкі “настроіць” сябе – надаць упэўненасці і рашучасці сваім учынкам.

Этас увасабляецца ў почырку (параўн. пол. *charakter pisma*). Існуе дысцыпліна графалогія, якая ўстанаўлівае сувязь почырку з характарам чалавека. Праз почырк (“руку”) распознаецца чалавек-творца. Творчасць не можа не быць аўтарскай і аўтаграфічнай. Паставіць свой аўтограф на творы не значыць падпісаць яго. Подпіс служыць ідэнтыфікацыі, а па аўтографе распознаецца аўтэнтычнасць твора.

Да аднаго сэнсавага поля са словамі *паходка* і *почырк* належыць слова *манера* ‘спосаб трымаць сябе’, ‘звычай’, ‘лад’ (ТСБМ, 3, 102). У мастацтве манерай называюць рысы, звязаныя з творчай індывідуальнасцю мастака. Нязмушаная гаворка ёсць творчасць чалавека. Манерай называецца тое, як хтосьці абыходзіцца са словам, як гаворыць. Сюды належаць характэрныя для кагосьці словы, міміка, інтанацыя. Па манеры гаворкі характарызуюцца цэлыя этнасы, напрыклад: *сакуны* – назва беларусаў, якія пражываюць на верхняй Пцічы і Арэсе. У манеры гаварыць выяўляецца фундаментальная рыса жывой мовы – яе ідыялектычнасць.

Характэрныя для выхаваных людзей манеры грунтуюцца на звычках – стэрэатыпах паводзін у штатных сітуацыях. Паводле Арыстоцеля, толькі звычайка ўдасканальвае чалавека і спрыяе яго дабрабыту. Гэта тое, што “варта пераняць, а потым забыць, каб яна стала аўтаматычнай” (Аристотель 1983: 261).

У сувязі з вербальнымі паводзінамі паўстае пытанне ідыялектных звычак канкрэтнага чалавека. Гэта можа быць звычайка гаварыць гучна, грубіяніць, брыдкасловіць, гаварыць недарэчнае (бестактоўнае), вольнасць у жэстыкуляцыі, няўменне стрымліваць свае пачуцці і да т. п. Падобныя “шкодныя” звычкі для другога чалавека непрыемныя і непрымальныя; выклікаюць прыкрасць, крыўду і т. п.

Моўца (*Homo loquens*) – не паняццёвая катэгорыя, а назва стратыфікацыйнага статусу чалавека – яго “званне”. Дзеяслоў *гаварыць* не ідэнтыфікуе чалавека, а характарызуе і ўзвышае яго на фоне бясслоўных

прадстаўнікоў тварнага свету. Гаварыць – значыць тварыць для сябе чалавечы этас – сваю стыхію. Калі мова, паводле М. Хайдэгера, “дом быцця” – інстытут, то жывое слова – умова яго жыцця чалавека, г. зн. яго этас. Само па сабе слова, якое гучыць “тут” і “зараз”, не можа не быць этычным элементам (стыхіяй).

У аспекце феноменалогіі, мова ёсць першасны ідыялектычны вопыт творчасці ў жыцці кожнага чалавека. Грунтуючыся на гэтым вопыце, ён карыстаецца ім у іншых сітуацыях. Мова для чалавека – яго “іспыт” творчасцю. Номо loquens належыць да “званых”, а не “абраных”. Толькі праходзячы ініцыяцыю мовай, Номо loquens заслугоўвае званне чалавека. Пра важнасць выпрабаванняў у творчасці піша А. Камю:

Можа быць, важны не самы вялікі твор мастацтва, а тое выпрабаванне, якое ён патрабуе ад чалавека, тая нагода, якая даецца творам мастацтва чалавеку для пераадолення прывідаў і хоць бы малаважнага набліжэння да аголенай рэальнасці (Камю 1989: 291).

Адной з падставовых характарыстык этасу выступае яго архітэктанічнасць – спалучальнасць элементаў у адным стройным цэлым. Архітэктоніка запатрабавана ў творчасці. Аўтар незвычайным чынам спалучае словы, якія складаюць тэкст, прымушаючы іх «іграць» нязвыклымі сэнсамі, раскрываць іх змест, які застаецца незапатрабаваным у звыклым гучанні дадзеных слоў. У адрозненне ад стыля архітэктоніка строга індывідуальная ў кожнай аўтарскай працы. Усякія цэнзурныя скажэнні ўспрымаюцца аўтарам надзвычай хваравіта, як «няроўнасці», разбурэнне яго задумы і цэласнасці твора.

З часоў старажытнасці этас разумеецца як “уладкаванне”. Ён выяўляецца не ў арганізацыі, а ў ладзе чагосьці. Дзякуючы этасу складваецца ўражанне ладнасці: музычны лад, паэтычны лад, вобразны лад і г. д. Ладам характарызуецца і граматыка (граматычны лад). Аднак граматычны лад не аўтарэфэрэнтны. У сэнсавым полі слова этас знаходзіцца “душэўны настрой” (Герцман 1988: 38). Этас увасабляе ўнутраны настрой характару чалавека ў залежнасці ад яго ідэалаў (Ватопедский 2005:50).

Характарыстыка ладнасці не мае нічога агульнага з такой сістэмнай уласцівасцю, як упарадкаванасць. Калі гавораць пра этас, то падразумяваюць

не парадак, а лад. Шырока вядома антычнае вучэнне аб музычным этасе. У ім дэтальную распрацоўку атрымалі лады і ладавыя структуры. Арыстоцелем прапанавана стратыфікацыя ладоў (Аристотель 1983: 356).

Аднак *лад* не толькі музычны тэрмін, але, паводле ТСБМ, – гэта і ‘ўклад жыцця’, ‘зладжанасць’, ‘манера’, ‘узор’, ‘настрой’, ‘гумар’, ‘тон’ (ТСБМ, 3, 11). Слова *лад* частотнае ў беларускай парэміялогіі: *давесці (прывесці) да ладу, дайсці (да) ладу, даць ладу, збіцца з ладу, ладу не дабраць, навесці лад, на добры лад, на свой лад, на ўсе (розныя) лады, не ў лад, не ў ладу, не ў ладах, ні складу ні ладу, скланяць на ўсе лады, спор ды лад (у рабоце, жыцці), спяваць на новы лад, у лад, у ладу, у ладах, на адзін лад і інш.*

Суладнасць – падставовая характарыстыка вербальных паводзін чалавека: *Сядзем радком, пагаворым ладком* (З народн.). *Гаварылі мала – спакойна, суладна думкам і настрою* (А. Кудравец). *Словы Журавенкі былі суладны Антонавым думкам – ён і сам гаварыў про тое ж на сходзе* (А. Савіцкі). Этас не толькі лад гаворкі, але і харатарыстыка чалавека паводле яго паводзін: *лада* (уст.) *каханы* (каханая), (любая), *мілы* (мілая). *Яраслаўна, тужачы на ладу, заламала рукі на сцяне* (А. Вялюгін); *ладны* ‘зграбны, стройны, прыгожы’ (ТСБМ, 3, 11).

У шырокім сэнсе архітэктанічная суладнасць усведамляецца як збліжэнне ці супадзенне і выяўляецца паводле зместу дзеяслова падыходзіць (не падыходзіць). Падыход не мае аб’ектыўна-прадметнай асновы, а азначае “сукупнасць спосабаў, прыёмаў разгляду чаго-н.” (ТСБМ, 3, 582). Арыентаваны на чалавека свет невытлумачальных супадзенняў супрацьпастаўляецца прычынна-выніковаму свету адпаведнасцей. У першым і валадарыць тое, што называецца этасам і што нязменна ўплывае на суладнасць моўных стасункаў.

Этас па сутнасці сваёй негатыўны (непраяўлены). Нярэдка адказ на пытанне “Як усё прайшло” – негатыў “Нічога” г. зн. роўна, гладка, спакойна; параўн.: *як на масле, без шуму і пылу*; рус. без сучка без задоринки і да т. п. Слова *нічога* арыентавана на спакойны стан. У слоўніку У. Даля: «*Ничевошник* м. -ница ж. кому все нипочем, кто ко всему приговаривает ничего для успокоения» (Даль, 2, 548). Этычна прымальнай аказваецца

сітуацыя, калі “ўсё абышлося, слава Богу”, “нічога не здарылася”, але параўн. : *Не абышлося тут без скандалу*. Усё існае мае акрэсленасць, аднак мы здольны аднесціся да любой акрэсленасці з боку адмоўя і ўтрымліваць гэтую негатыўную пазіцыю. Не ведаючы “Што яно такое?”, мы можам, аднак, ведаць тое, што ім не з’яўляецца; такім спосабам нам становіцца даступным непрыяўленае. Апафатычны падыход этычна арыентаваны.

Такім чынам, на працягу стагоддзяў сэнс феномену «этас» змяніўся ад паняцця месца лакалізацыі жывой істоты да паняцця характару і яго крыніцы – звычай. З апошнім сэнсам звязана «навука аб характары» (Дж. С. Міль) эталогія. У шырокім сэнсе этас – умова суладнасці ўсяго жывога.

Этычная вобласць жыцця і творчасці абыходзіцца без існуючых інстытуцый і інстытутаў. Тэрміны “этычныя нормы”, “этычныя правілы” ўласцівы для фармальнага этыкету. Этас абыходзіцца без знешніх устаноў і нарматыўных адпаведнасцей. Ён арыентаваны на прынятае. Этычнае ўспрыманне заўважае перадусім тое, што не супадае з прынятым у якімсьці соцыуме – прынятымі думкамі, звычкамі, характарам паводзін і да т. п. Крытэрыем этычнасці выступаюць інтэнцыі «прымальна-непрымальна» («Тут так не прынята»). Этыка чуйна адзваецца на тое “не прынята”, “недапушчальна”, “непрымальна”, “непрыемна” і г. д. Падставовая інтэнцыя этычных паводзін – не дапусціць у кантытуум “тут” (“унутранае месца”) таго, што ў ім не прынята. Вось некаторыя этычныя прадпісанні:

У размове не варта закранаць тэм, звязаных з інтымным жыццём, індывідуальнымі перавагамі і інш;

просьба павінна быць сфармулявана такім чынам, каб яна не звязвала суразмоўцу абяцаннем або клятвай;

Не судзіце, ды не асуджаны будзеце, не асуджай іншых (Солахаў 2016: 9).

Інтэнцыя прымальнасці стварае характэрную мову, пазбаўленую ўсяго, што выклікае ў другога чалавека непрыемнае перажыванне або ўражанне. У гэтай мове моўца перадусім думае аб тым, як яго слова адзавецца ў другім чалавеку. Прысутнасць Другога – падставовая ўмова, якая спрыяльна ці неспрыяльна ўплывае на паводзіны таго, хто гаворыць.

Прымальнасць як этычны крытэрыі аналагічна тактоўнасці. Напрыклад, нетактоўна перабіваць таго, хто гаворыць, брыдкасловіць у

прысутнасці жанчын, рабіць заўвагі дзецям у прысутнасці бацькоў і г. д. Незлічоныя этычныя прадпісанні асэнсоўваюцца ў святле дамінуючага феномену этасу – такту. Тактоўнасць – адна з самых выдатных рыс чалавечага характару. Тактоўны чалавек прываблівае да сябе навакольных, паводзіць сябе так, каб з ім другім было ўтульна. Па сутнасці гэта «негацыянт», усе ўчынкi ажыццяўляюцца з улікам “не”. Ён не будзе назойлівым, не зморыць, не пакрыўдзіць, не пажартуе недарэчна, не стане бесцырымонна разглядаць знаёмага, не дае рады, калі яго не просяць аб гэтым, не крытыкуе пры ўсіх і г. д. Тактоўнасць не мае дачынення да правілаў, а грунтуецца на інтуітыўным этычным пачуцці.

Тэрмін *такт* набывае розны сэнс у тэхніцы і музыцы. Аднак такт больш вядомы як этычнае паняцце: *прыродная тактоўнасць, адсутнасць такту, з тактам (тактоўна), тактоўны; такт* ‘падыход да каго-чаго-н.’, пачуццё меры, якое нагадвае найбольш дакладны падыход, найбольш далікатную лінію паводзін у адносінах да каго-, чаго-небудзь. Трымаць сябе з тактам. Адсутнасць такту. Педагагічны такт (МАС, 4, 335).

Стыль і стратэгія маўленчай дзейнасці супрацьпастаўляецца такту і тактыцы жывога слова. Тактыка – не толькі састаўная частка ваеннага мастацтва, але і мастацтва слова. Сутнасць этычнага мастацтва заключаецца ў тым, каб абысці сітуацыі, непрыемныя («нязручныя») для суразмоўцы-адрасата. Абыходлівы чалавек тактоўны. Абыходжанне – манера паводзін у прысутнасці другога чалавека: *І той выпадак недарэчны – Аб ім так прыкра ўспамінаць. – Ён /Гедвіла/ абышоў лагодна “гжэчна”, бо ж людзям трэба меру знаць* (Я. Колас).

Этас характэрны для вопытаў штодзённага жыцця чалавека. Тэма штодзённага (жыццёвага) свету была надзвычай папулярная ў філасофіі 2-ой паловы XX ст. (Л. Ландгрэбэ, В. Бімель, Г. Бранд, Э. Штрокер, І. Керн, Б. Вальдэнфельс, П. Янсен, А. Пажанін, К. Шуман і інш.). “Жыццёвы свет штодзённасці ёсць своеасаблівая рэальнасць, характэрная толькі для чалавека» (Марков 2008: 154).

Жыццёвы свет разумеецца як “аснова натуральнага светапогляду, якая не падлягае сумнення”. Ён успрымаецца, зыходзячы з “натуральнай

устаноўкі”, як нешта тое, што само сабою разумеецца і не патрабуе доказаў (А. Шуц). Гэта свет “жыццёвапрактычных сэнсаў, якія валодаюць непасрэднай відавочнасцю. Яго характарыстыкі – непраблематычнасць, цэласнасць, першапачатковая неструктураванасць, ананімнасць” (Schutz 1975: 23). У свеце штодзённасці не існуе праблем, аднак паўстаюць надзённыя пытанні.

Штодзённасць – «кожны божа дзень» чалавека, які неяк праходзіць. Мова штодзённасці – гэта мова кожнага дня. Як чалавек «крок за крокам» пераадоўвае нешта на сваім шляху, так ён «дзень за днём» пражывае сваё жыццё, праходзіць яго шляхам. Усю разнастайнасць меркаванняў чалавек атрымлівае несвядома (як бы само сабой) са свайго жыццёвага свету. Штодзённае жыццё ажыццяўляецца (праходзіць) паступальна, “па ходзе” і характарызуецца «сваім» ходам. Феномен этасу не праяўляецца ў выніковай дзейнасці, а з усёй відавочнасцю выяўляецца ў паступальным ажыццяўленні стану чагосьці (напр., жыцця, мыслення, урока, перамоў і да т. п.). Этас усведамляецца як характар маніфестацыі (праходжання) чаго-небудзь, які ўспрымаецца рэцыпіентам ў непасрэднай відавочнасці.

З улікам названых і разгледжаных характарыстык этасу можа быць выпрацавана яго дэфініцыя. Моўным этасам называецца пануючы феномен вербальных ідыялектных негацыяцый, які стварае спрыяльныя ўмовы іх ажыццяўлення ў рэжыме рэальнага часу, мае прэзентатыўна-імпліцытны характар і маніфестуецца этычнымі інструментамі мовы.

Прыведзеная дэфініцыя будзеца на шэрагу антыномій, праз якія пазнаецца сутнасць этасу. Адзначаецца, у прыватнасці, пануючы характар этасу. Гэта неад’емны складнік улады. Гаворыцца пра “этас улады”, нават “дыктатуру этасу” (Э. Фром). “Этас не надзелены магутнасцю, якая дае магчымасць кіраваць, і тым не менш ён уладарыць” (Анчел 1988: 11).

Валодаць сітуацыяй, не значыць устанаўліваць кантроль над ёй, параўн.: *панаваць*, але: *гаспадарыць*. Дзеяслоў *панаваць* выяўляе сэнсы ‘дамінаваць’, ‘уплываць’, ‘пераважаць’ (параўн. рус. *преобладать*), ‘усё ахопліваць, напаўняць, запаўняць сабой’, ‘узвышацца’, ‘першыстваваць’ (ТСБМ, 3, 659). Панаванне ўсведамляецца таксама ў сэнсе велічы і раскошы.

Назваваючы гэты феномен, мы адмяжоўваем яго ад паняцця з’ява і змяшчаем у вобласць непраяўленасці (негатыўнасці). Феномен не існуе “сам па сабе”, асобна ад чалавека. Гэты феномен перажываецца чалавекам і належыць яго свядомасці.

Паняцце негатыўнасці ўжываецца намі ў дэфініцыі гэту ў сэнсе гаворкі (перагаворвацца, перагаворы) і разумеецца не як дзейнасць, а паводзіны. На думку прафесара Г. Кэнадзі, аўтара пятнаццаці кніжак пра перагаворы, “усё наша жыццё ёсць суцэльныя перагаворы”. Менавіта ў гаворцы аказваецца запатрабаваны феномен граматычнасці. Гэтычная грамата – амаль неадследзаны аспект жывога слова. Негатыўнасць (“з кім”) як мастацтва супрацьпастаўляецца камунікацыі (“паміж кім і кім”), параўн.: *гаворыць і размаўляць*.

У адрозненні ад камунікацыі негатыўнасць мае ідыялектны характар. Не бывае двух чалавек, якія б гаварылі аднолькава. Больш таго, ніхто двойчы не выгаворваў той самы гук, тое самае слова. Кожная гаворка, якая праходзіць у рэжыме рэальнага часу, характэрна для таго, хто гаворыць і характарызуе яго. Менавіта гэты спрыяе таму, каб яна прайшла “нічога” без здарэнняў, заўваг і г. д. Праходжанне адначасова і ініцыяцыя (іспыт), і ступені ўзвышэння – антыноміі пафаснага пад’ёму.

Дзеясловам *ажыццяўляецца* адзначаецца падставовая характарыстыка гэту – імперсанальная самаць. Ажыццяўленне супрацьпастаўляецца прычыненню. Тое, што ажыццяўляецца, ажыццяўляецца само без прымусу, свабодна і творча. Фенаменальнае – самае: *само жыццё, сама пяшчота, сам чалавек* і г. д. Ажыццяўленне не адбываецца паслядоўна, г. зн. па парадку, планава і г. д. Усё ажыццяўляецца-праходзіць паступальна (эвалюцыйна). Яму не ўлацівы парадак і распарадак, аднак характэрна тое, што называецца рэжымам. Гэты прызваны “ўлагодзіць” рэжым, не дапусціць жорсткасці ў ходзе ажыццяўлення чагосьці.

Надзвычай важная характарыстыка гэту, адзначаная намі ў дэфініцыі, – яго прэзентатывна-імпліцытны характар. Гэты існуе да з’явы. Гэта прад’яўленне, а не прадстаўленне (рэпрэзентацыя). Прадстаўленае бачаць. Гэты, як і другія феномены свядомасці, не ілюзія, не бачнасць, не праяўленне

чаго-небудзь іншага. Ён сам рэальна і канкрэтна ёсць тое, што ён ёсць, і больш нічога. Аспект прэзентатыўнасці прысутнічае ў дзеясловах *выяўляцца*, *вымалёўвацца*, *світаць* і інш. Прэзентуецца эйдас (малюнак) рэаліі, а не карціна свету.

У ажыццяўленні не праяўляецца канверсіўнасць (“даваць – браць”). Для таго, што само ажыццяўляецца, характэрна імплікацыйная мадэль “узяць і...” (напрыклад, дрэва ўзялося расці). Дыскурсіўная трансакцыя павучальная (параўнайце рус. *нравоучение*) напрыклад: “Калі ў каго бярэш, трэба аддаваць”. Імплікацыя не тычыцца нораву: “узяў, не забудзь вярнуць назад”. Пабудаваныя па імплікатыўнай мадэлі “калі, то...” выказванні выключаюць дэантычную мадальнасць, таму што не ўтрымліваюць прапазіцыянальнай устаноўкі. У іх увасабляецца этычны аспектацыйны пасыл (тыпу: “калі мужчына, то мужны”). Праз імплікацыйнасць выяўляецца феномен вартасці (“варта толькі, і...”). Імплікацыя арыентавана на стварэнне ўмоў і не мае нічога агульнага з прычыненнем.

Усе этычныя выяўленні чалавека імплікацыйныя. Імплікацыйнасць характэрна не толькі негатыцыям паводле дзеяслова *гаворыць*. “Гаворыць само за сябе” (само гаворыць) не толькі слова, але і кожная імплікацыя паводзін – усмешка, погляд, учынак і г. д. Гавораць, нічога пры гэтым не паведамляючы, рэчы. Сэнс таго, што гаворыцца, не перадаецца, але (не) даходзіць да рэцыпіента (слухача).

Такім чынам, феномен этасу, які ўзнік у канкрэтных умовах жыццёвай штодзённасці, ахоплівае вобласць паводзін чалавека ў сітуацыях непасрэднага вопыту пазнання свету. Сэнсавае поле этасу складваецца з элементаў ‘умовы’, ‘характар’, ‘лад’, ‘знаходжанне’, ‘сваё месца’, ‘уладкаванне’, ‘архітэктоніка’. Дзякуючы этасу выяўляецца аспект “ладу”, а свядомасць набывае характэрны для ўспрымання кожнай сітуацыі настрой. Этас належыць да пазалагічнага вопыту рэцэпцыі рэальнасці па прынцыпе антыподнасці, якая ўсведамляецца праз негатыю (адмаўленне). Для штодзённасці і яе мовы аказваюцца незвычайна важнымі арыентацыі “сваё” і “чужое”. На іх грунтуецца стварэнне этасу чалавечага жыцця, і імі абумоўлены характар вербальных і невербальных паводзін чалавека.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Аннушкин В. И., *Первая русская «Риторика» XVII в.*, Москва, 1999.
- Анчел Е., *Этос и история*, Москва 1988.
- Аристотель, *Большая этика*, в: Аристотель, *Сочинения в 4 т.*, ред. А. И. Доватура, Москва 1984, т. 4.
- Ватопедский И., *Слова утешения. Беседы о духовной жизни и о монашестве*, Богородицко-Сергиева Пустынь 2005.
- Герцен А. И., *Письма об изучении природы*, в: *Избранные философские произведения*, ред. Горский Д.П. Москва 1948, т.1, с. 91-249.
- Герцман Е. В., *Византийское музыкознание*, Ленинград 1988.
- Декарт Р., *Сочинения в двух томах*, ред. В. В. Соколов, Москва 1989, т.1.
- Камю А., *Миф о Сизифе. Эссе об абсурде*, в: *Сумерки богов*, Москва 1989, с. 291- 354.
- Ленин В. И., *Философские тетради*, Москва 1978.
- Лосев А. В., *Бытие. Имя. Космос*, Москва 1993.
- Мамардашвили М. К., *Психологическая топология пути*. в: М. Пруст «В поисках утраченного времени», Санкт-Петербург 1997.
- Марков Б. В., *Культура повседневности*, Москва 2008.
- Пеньковский А. Б., *О семантической категории «чуждости» в русском языке*, в: *Проблемы структурной лингвистики 1985–1987*, Москва 1989, с. 54–82.
- Серл Дж., *Что такое институт?* «Вопросы экономики» 2007, № 8, с. 5-27.
- Солахаў А. В., *Навучанне маўленчаму этыкету*. Даведачныя матэрыялы. 2016. – 90 с
- Barthes R. *L'ancienne rhétorique?* «Communications» 1970, № 16, p. 172-223.
- Schutz A., Luckmann T., *Strukturen der Lebenswelt*, Neuwied 1975, bd. 1, s.23.

Спіс скарачэнняў

Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Рус. яз., 1978 – 1980. – Т. 1. – 1978. – 699 с.; Т. 2. – 1979. – 779 с.; Т. 3. – 1980. – 555 с.; Т. 4. – 1980. – 683 с.

МАС – Словарь русского языка: В 4 т. / Акад. наук СССР. Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П.Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1981 – 1984. – Т. 2. – 1982. – 736 с.

ТСБМ – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.* / Акад. навук БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Пад агульнай рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977 – 1984. – Т. 1: А-В / Рэд. тома М. П. Лобан. – 1977. – 605 с.; Т. 2: Г-К / Рэд. тома А. Я. Баханькоў. – 1978. – 765 с.; Т. 3: Л-П / Рэд. тома М. П. Гапановіч. – 1979. – 672 с.; Т. 4: П-Р / Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык. – 1980. – 768 с.; Т. 5. Кн. 1: С-У / Рэд. тома М. Р. Суднік. – 1983. – 663 с.; Т. 5. Кн. 2: У-Я / Рэд. тома М. Р. Суднік. – 1984. – 608 с.

The Phenomenon of Ethos and the Daily Language